

Pauliina Pekkarinen

RENESSANSSIN IDEASTA 1800-LUVUN LOPUN HISTORIALLISESSA AJATTELUSSA

Periodisointi historiantutkimuksessa ja ajan käsittämisen ehdot

Historianfilosofi Arthur Marwick on todennut teoksessaan *The Nature of History*, että historiankirjoituksen keskeisessä ongelmassa, periodisoinnissa, on kyse luokitteluista ja yleistyksistä. Usein aikakausi on tutkijan luoma konstruktio, johon on kasattu mekaanisesti ilmiöitä tavoitteenaan mahdollisimman yhtenäinen kuva aikakaudesta. Täten on saatu aikaiseksi kenties iskevä fraasi, käsite, joka uhkaa jäädä pelkäksi kliseeksi tai luutuneeksi konventioksi. Hyviä esimerkkejä tällaisesta nimeämisestä ovat "keskiaika", "humanismi" tai "11.vuosisadan renessanssi". Koska käsitteiden merkitys ja sisältö muuttuvat ajan mittaan, periodisoinnissa käytetyistä kriteereistä tulee olla tietoinen, ja niiden rajojen ja merkitysten on oltava jatkuvan uudelleenarvion kohteena.¹

Pian on kulunut 150 vuotta siitä, kun historioitsija Jacob Burckhardt 1860 ilmestyneessä *Italian renessanssin sivistys*-teoksessaan lanseerasi ideansa renessanssista. Harva enää kuvittelee, kuten Burckhardt esitti, että "renessanssi" oli eheä, yhtenäinen aikakausi länsimaiden historiassa, jolloin moderni ihminenkin sai alkunsa. Keskustelu renessanssin ideasta jatkuu kiivaana, ja on selvää, että yhtä neutraalia määritelmää ei ole, vaan kukin historioitsija lisää renessanssin ideaa koskevaan keskusteluun menneisyyskuvaa ohjaavia merkityksiä.

Vaikka Burckhardt antoi luovan panoksensa renessanssikuvan työstämisessä niin esitystavan kuin ominaispiirteiden suhteen, niin toisaalta kyse on historiallisesta tuotoksesta, joka syntyi osana 1800-luvun lopun murrosta. Kuten Anne Ollila toteaa, 1800-luvun lopulla ajan käsittämisen ehdot muuttuivat perusteellisesti: teollistuminen, kaupungistuminen, liikenteen ja rautatien kasvu muuttivat käsitystä sekä ajasta että tilasta; ne edellyttivät entistä tarkempia aikatauluja. Yleinen kehitys

Euroopassa kulki kohti ajan yhtenäistämistä.² Samalla kysyttiin, mistä tämä prosessi oli saanut alkunsa ja mikä oli modernin ihmisen sivistyksellinen alkukoti.

Kun Burckhardtin teos ilmestyi 1860, keskustelua käytiin kiivaasti modernisaatiosta ja eurooppalaisen kulttuurin tilasta. Tämä maallistunut tulkinta omasta ajasta, *modernista*, tuli esiin kaikilla elämänalueilla. Darwinin kehitysopit vaikuttivat siihen, että sielu ja ruumis käsitteellistettiin uudella tavalla. Niistä luotiin uusia tulkintoja ja huomio alkoi kääntyä sielusta ruumiiseen. Toisaalta sielua tutkiva tiede eli psykologia kehittyi. Psykologian pioneerin, Wilhelm Wundtin ajatukset olivat merkittäviä aatehistorioitsija Wilhem Diltheyn (1833– 1911) pyrkimyksille nostaa ihmistieteiden statusta suhteessa luonnontieteisiin.³ Sama Dilthey osallistui keskusteluun Burckhardtin renessanssikuvasta.⁴

Ei siten ole sattumaa, että renessanssista tuli keskustelunaihe juuri 1800-luvun lopulla. 1800-luvun lopun ajattelussa maallistuminen tarkoitti lisäksi luopumista ikuisuuden odotuksesta. Kristillinen eskatologia eli oppi ihmistä ja maailmaa koskevista viimeisistä tapahtumista sekä sielun pelastamisen tärkeydestä sai rinnalleen ajatuksen, jonka mukaan maallistuneessa yhteiskunnassa hyvän elämän ehtona pidettiin omaa vastuuta ja suunnitelmallisuutta.⁵ Termi "renessanssi" tarkoitti sopivasti "uudelleensyntymistä", ei kuitenkaan hengellisessä merkityksessä vaan uudelleensyntyminen ilmeni antiikin klassisen sivistyksen elpymisenä. Burckhardtin *Italian renessanssin sivistys* muutti kuitenkin sen 1800-luvulle asti vallinneen näkemyksen, jonka mukaan kukoistus taiteessa oli synnyttänyt renessanssin.⁶ Burckhardtin ajattelun mukaan renessanssi ilmeni kaikilla elämän yhteiskunnan ja kulttuurin alueilla.⁷

Myytti syntyy - 1800-luvun tulkintoja renessanssista

Renessanssin käsite eli pitkään taiteen tyyllisuuntana, jolla ei ollut vakiintunutta määritelmää. Burckhardtin syvennyttyä tutkimaan aikakauden ominaislaatua ja sen sisältöä sai renessanssi sisällökseen kokonaisen aikakauden ja hengen. Siihen asti oli kouluissa opiskeltu taiteen tyyllisyyttä, joista 1400- ja 1500-lukujen välistä jaksoa oli kutsuttu "renessanssiksi". Lähtökohtana oli italiankielinen termi *rinascita*, jonka

ensimmäisenä oli ottanut käyttöön Medici-suvun ruhtinaita palvellut maalari-arkkitehti Giorgio Vasari teoksessaan *Le vite dei piu eccellenti pittori, scultori e architetti* (1555). Vasarin innoittamana erityisesti 1500-luku ymmärrettiin renessanssiksi, täydellistymisen ajaksi, joka tuli esiin antiikin kuvanveistossa, maalauksessa ja arkkitehtuurissa, ja jota edustivat Leonardo, Michelangelo ja Raffaello.⁸

Wallace K. Ferguson kiinnitti lisäksi klassikkoteoksessaan *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation* huomiota siihen, kuinka 1800-luvun puoliväliin tultaessa Vasarin termin käyttö oli vakiintunut taiteen tutkijoiden keskuudessa, ensin Ranskassa, sitten 1840-luvulta lähtien Saksassa ja Englannissa. Romantiikasta ja uusklassismista vaikutteita saaneet taidehistorioitsijat korostivat Italian taidetta, ja he pitivät renessanssia käännteentekevänä aikana. Klassisen renessanssin aika tuli siten erotetuksi selvemmin omaksi kokonaisuudekseen kuin Giorgio Vasarin alullepanemassa traditiossa. Tällä tavoin luotiin maaperää ajatukselle renessanssista omana aikakautenaan, jolloin käsite oli helpompi ottaa vähitellen käyttöön kuvaamaan muitakin kulttuurin alueita 1400-1500-luvun historiassa.⁹ Ferguson kuitenkin pyrki teoksessaan osoittamaan erilaisia renessanssitulkintoja esittelemällä, ettei yksimielisyyteen käsitteen sisällöstä olisi voitukaan päästä, koska jokainen tulkinta on sidoksissa tulkitsijansa aatteelliseen taustaan. Itse asiassa Ferguson viestitti teoksellaan, että uppoutuminen renessanssiin taiteiden, kirjallisuuden ja sivistyksen tyyssijana oli sinällään poliittinen kannanotto, koska tulkitsija tällöin jätti tietoisesti huomiotta oman aikansa poliittisen, taloudellisen ja sosiaalisen tilanteen.

Taidehistorian ulkopuolisissa keskusteluissa "renessanssi" oli vielä 1800-luvulla vakiintumaton käsitteenä ja aikakautena. Vasta myöhemmin se hahmotettiin ajallisena kokonaisuutena, joka sijoittuu mustan surman saapumisen ja itsevaltiuden ajan alun välisiin vuosiin eli Euroopassa 1300-luvun puolivälistä 1600-luvun alkuun. Kronologisesti ajatellen 1800-luvun lopun historiankirjoituksessa "renessanssille" oli raivattava tilaa vanhassa kolmijaossa. Renessanssin ajoittamis- ja määrittely-yrityksiä tehtiin aina suhteessa joko vanhaan aikaan, keskiaikaan tai uuteen aikaan. Itse asiassa määrittelyn kohde tunnistettiin aina suhteessa johonkin edeltävään tai tulevaan:

määrittely sen omilla ehdoilla oli vaikeaa. "Renessanssin" rajat olivat jatkuvan kiistan aiheena. Esimerkiksi kirjallisuushistoriassa renessanssi määrittyi suhteessa vanhaan aikaan: se oli antiikin kulta-ajan elvyttäjäksi erityisesti ranskalaisten historioitsijoiden tulkinnoissa. Toisaalta jotkut keskiajan tutkijat pyrkivät kieltämään renessanssin olemassaolon kokonaan. Sitä vastoin 1800-luvun protestanttisilla historioitsijoilla renessanssikäsitys määrittyi usein reformaation kautta

Myös "asiallisen" kokonaisuuden hahmottaminen oli ongelma. Burckhardtin historiallisen synteessin vaikutuksesta 1800-luvun lopulta lähtien keskusteltiin renessanssi-käsitteen sisällöstä: mistä murros muodostui? Burckhardt kirjoitti:

Suurin valtiollinen itsetunto ja kehitysmuotojen rikkaus yllättävät meidät yhtäaikaan Firenzen historiassa, minkä johdosta kaupunki hyvin ansaitsee maailman ensimmäisen uudenaikaisen valtion nimen. Siellä koko kansa saa aikaan sen, mikä ruhtinaskunnissa on yhden ainoan perheen asia. Tuo ihmeellinen Firenzen henki, joka on samalla kertaa terävästi järkeilevä ja taiteellisesti luova, muovailee valtiollisia ja yhteiskunnallisia oloja yhä uusiin muotoihin, kuvailee niitä ja arvostelee niitä samoin herkeämättä.¹⁰

Burckhardtin renessanssin keskeisiksi rakenneosiksi muodostuivat sekä uusi ihmiskuva että uusi maailmankuva, johon vaikuttivat mm. löytöretket. Renessanssi sellaisena kuin Burckhardt sen esitti, oli repäisty irti keskiajasta - renessanssi oli staattinen ilmiö, joka leijui ajassa juurettomana. Tämän murroksen Burckhardt sijoitti Italiaan, jossa tapahtui antiikin elpyminen, joka yhdessä Italian erikoislaatuisen poliittisen tilanteen kanssa synnytti uuden ihmisen ja valtion ennaltaluotuna taideteoksena.¹¹ Erityisesti Firenze näyttäytyi Burckhardtin teoksessa modernin ihmisen sivistyksellisenä alkukotina, antiikin poliisena perillisenä, jossa vapaat ja luovat yksilöt saattoivat keskenään muodostaa kaupunkivaltion. Toisaalta Burckhardt kirjoitti:

Meidän tehtävämme ei ole tässä esittää tämän merkillisen valtion historiaa, viittaamme vai siihen henkiseen vapauteen ja tasapuolisuuteen, joka on firenzelaissä herännyt heidän historiansa vaikutuksesta.¹²

Tämä henkisen vapauden ihanne oli tyypillinen Burckhardtin historiankäsitteelle. Burckhardtin renessanssikuva heijasti hänen yläluokkaista konservatiivista taustaansa: elämän materiaaliset, arkisemmat puitteet jäivät hänen tarkastelustaan ulkopuolelle. Jälkikäteen onkin helppo huomauttaa, tarkemmin kirjoittajan motiiveja pohtimatta, että Burckhardt ei juuri huomionnut taloudellisia tekijöitä: syntyiväthän renessanssin

aikana kauppahuoneet, rahalaitos kehittyi ja kaupungit kehittyivät. Burckhardtin renessanssi-synteisiä onkin syytetty milloin minkin rakenneosan huomiotta jättämisestä. 1800-luvun lopulla kritiikkiä esitettiin sekä romanttis-kansalliselta että romanttis-uskonnolliselta pohjalta. Edellinen painotti renessanssin nousua kunkin maan omista kansallisista lähtökohdista, ja tämän tulkinnan mukaan renessanssi sai erilaisia ilmenemismuotoja eri maissa. Esimerkiksi Englannissa renessanssin ilmentymiä on vaikea havaita, sillä maan vahva kirkko esti kulttuurin täyden sekularisaation. Saksassa puolestaan nousi tärkeimmäksi kansallisen identiteetin rakennusaineeksi Lutherin alullepanema reformaatio. Molemmissa esimerkkimaissa renessanssin vaikutus näkyi lähinnä taiteissa.¹³

Tiede ja maailmankuva: hengen ykseyttä vai maailmankuvan pirstaleita?

Renessanssin ideasta 1800-luvun lopulta lähtien käydyn keskustelun vaiheita sävyttää joukko jännitteitä, joista yksi kiinnostava liittyy renessanssi-ihmisen maailmankuvaan. Pohjaa tällaisille selvityksille antoi Burckhardt itse syrjäyttäessään teoksessaan renessanssin aatteet, ideat, filosofian ja metafysiikan. Hän tosin huomautti, että kyse oli luonnontieteen kukoistuksen ajasta, mutta tunnusti samalla, ettei se ollut hänen alaansa. Burckhardt ei myöskään käyttänyt teoksensa lähteinä renessanssin filosofista kirjallisuutta.¹⁴ Tähän epäkohtaan puuttuivat 1800-luvun lopulla historioitsijat, jotka olivat itse taustaltaan filosofiaan painottuneita. Niin positivismista vaikutteita saaneet tutkijat kuin romanttisen hermeneutiikan edustajiksikin kutsutut oppineetkin osallistuivat renessanssi-keskusteluun. He korostivat keskeisenä aikakauden kriteerinä renessanssi-ihmisten maailmankuvaa ja tieteen kehitystä.

a) Ainutkertainen ajan henki - mentaliteetti?

Burckhardtin renessanssitulkintaa arvosteli ranskalainen Hippolyte Taine, vaikka hän omaksui Burckhardtilta ajatuksen, jonka mukaan renessanssi merkitsi katkosta edeltävään keskiaikaan nähden. Positivistisen historiankirjoituksen edustajana Taine jatkoi pyrkimyksiä kirjoittaa historiallista synteisiä Bucklen ja Comten hengessä. Tainen Englannin kirjallisuuden historiaa (1863-64, alkuteos ranskaksi) käsittelevä teos olikin kulttuurihistoriallinen pyrkimys tutkia renessanssin Englantia. Siinä hän

pyrki selvittämään ne lainalaisuudet, jotka ohjaavat taideteosten syntymistä: lähtökohtana oli ajatus, että kaikella on määrätyt ehtonsa ja varmat lakinsa.¹⁵

Mitä kriteerejä Taine korosti renessanssin tulkinnassaan? Tainen metodiset lähtökohdat on luettavissa pääteoksesta *Taiteen filosofia* (1865), ja aivan erityisesti sen ensimmäisestä luvusta, jossa Taine puhuu taiteen olemuksesta ja tutkimisesta. Siinä hän ensinnäkin pyrki empiirisen tutkimuksen keinoin osoittamaan taiteen kehittymiseen kausalisesti vaikuttaneet reaalitekijät. Tärkeimmiksi taiteisiin vaikuttaviksi tekijöiksi Taine katsoi taiteilijan rodun sekä sosiaalisen ja fyysisen ympäristön olot (ransk. *race, milieu, moment*). Hän korosti etenkin miljööä käsitettä eli ideaa, että jonkin aikakauden taide, tiede ja aatteet ovat ympäristönsä tuotoksia. Tämän miljööä idean hän ymmärsi laajasti niin, että siihen liittyivät myös luonnonvoimat, ilmaston, instituutiot ja yhteiskuntajärjestyksen (tässä suhteen tulkinta muistutti Bucklen synteesiä). Objektiivisuus ja Comten positivismi tulivat Tainen tulkinnassa ilmi siinä, että tutkijan tuli tarkkailla objektiivisesti tätä ympäristöä, jotta hän voi selittää tieteen ja taiteen syntyä. Kärjistäen: Taine uskoi, että historian tutkimuksessa on mahdollista saavuttaa lakeja ja lainalaisuuksia samalla tavoin kuin luonnontieteessä.¹⁶ Hän rinnasti historioitsijan kasvitieteilijään, tarkkailivathan molemmat kohdettaan pyrkien objektiivisuuteen:

Samoin kuin on olemassa aineellinen ilmasto, jonka vaihteluista riippuu eri kasvilajien esiintyminen, samoin on myös olemassa henkinen ilmasto, jonka vaihteluista riippuu tuon tai tämän taidelajin esiintyminen. . . : Ihmishengen niin kuin elävän luonnonkin tuotteet voidaan selittää ainoastaan ympäristönsä kautta. . . . Olen koettava uudelleen luoda silmiemme eteen sen mystillisen ympäristön, joka synnytti Giotton ja Beato Angelicon, ja sitä varten olen lukeva teille kohtia eräiden runoilijoiden ja kirjailijoiden teoksista, joista voi nähdä millaiset käsitykset sen ajan ihmisillä oli onnesta, onnettomuudesta, rakkaudesta, uskosta, paratiisista helvetistä, kaikista ihmiselämän suurista kysymyksistä.¹⁷

Tainen tulkinta renessanssista, varsinkin ajatus henkisestä ilmastosta, oli saanut vaikutteita myös Hegelin filosofiasta ja romantiikasta. Siten renessanssia määritti sille ainutlaatuinen *kansanhenki* (*Volksgeist*). Tässä Taine haastoi Burckhardtin, jonka ajatusta ajan hengestä on luonnehdittu eräänlaiseksi *mentaliteetiksi*. Keijo Virtasen mukaan Burckhardtia onkin kuvattu mentaliteetti-käsitteen perusideoiden luojaksi ja

merkittäväksi ranskalaisen mentaliteettihistorian edelläkävijäksi. Burckhardtin ajattelussa tämä mentaliteetti, ajan henki, tosin ilmeni lähinnä yhteiskunnan yläluokassa, jota hän teoksessaan keskittyy kuvaamaan, kun taas nykyisessä merkityksessä "mentaliteettien historia kohdistuu kaikkien yhteiskunnassa toimivien ihmisten maailmanhahmottamiseen. Silloin mentaliteetti on kaikessa laajuudessaan lähellä kulttuurin käsitettä.¹⁸

Renessanssikuvauksessaan Taine sitä vastoin nosti rodun keskeiseksi aikakautta selittäväksi tekijäksi.¹⁹ Hän huomioi rodulliset erot germaanisen kansan ja italialaisen kansan välillä: "Italialaisten mielikuvitus on laadultaan klassillinen, so. latinalainen, sukua vanhojen roomalaisten mielikuvitukselle" (s.102). Tämä tuli esiin esimerkiksi Tainen kuvatessa Italian taidetta, renessanssin ajan henki näkyi kaiken taiteen taustalla:

Sen tunnusmerkkillinen piirre on mieltymys ja pyrkimys järjestyksellisyyteen, siis säännöllisyyteen ja sopusointuiseen ja täsmälliseen muotoon; se on vähemmän taipuisa ja syväletunkeva kuin germaaninen mielikuvitus; se kiintyy vähemmän ytimeen kuin kuoreen; se pitää enemmän ulkonaisesta koristuksesta kuin sisäisestä elämästä; se taipuu enemmän epäjumalain puoleen ja on vähemmän uskonnollinen, enemmän maalauksellinen ja vähemmän filosofinen; se on rajallisempi ja se on kauniimpi.²⁰

Koska tämä kansanhenki oli kaiken läpitunkeva, koko aikakautta hallitseva piirre, renessanssin suuret taitelijatkaan eivät Tainen tulkinnassa olleet irrallisia ilmiöitä. Seurauksena oli että renessanssin kuvauksessa poikkeusyksilöt ja suurmiehet jäivät enemmän taka-alalle kuin Burckhardtilla, koska ei ollut mahdollista ylittää kansanhenkeä. Näistä lähtökohdista renessanssi näyttäytyi myös maallisena, pakanallisena. Toisaalta renessanssi merkitsi Tainelle selvää katkosta suhteessa keskiaikaan: irtaannuttiin keskiaikaisesta feodalismista. Keskiaika oli päättynyt intellektuaaliseen ja kirjalliseen taantumaa, skolastiikan kangistamana. Renessanssi elvytti antiikin ja kun se yhdistyi Italian kansan rodulle tyypilliseen älykkyyteen ja erityiseen historialliseen tilanteeseen, tuloksena oli ajanjakso, jolloin modernin länsimainen "henki" sai alkunsa.²¹

b) *Pirstoutuva maailmankuva*

Schleiermacherin elämäkerran kirjoittaja, filosofi ja kulttuurihistorioitsija Wilhelm Dilthey (1833-1911) luetaan osaksi hermeneutiikan perinnettä, ja hän otti kantaa myös keskusteluun renessanssista. Diltheyn mukaan luonnontieteellisen *Naturwissenschaftin* ja ihmistä, yhteiskuntaa, historiaa ja kulttuuria tutkivan humanistisen henkityteen (*Geisteswissenschaftin*) ero on perustavanlaatuinen. Henkityeteissä sovellettu menetelmä oli ymmärtäminen (*Verstehen*), kun sen sijaan luonnontieteessä menetelmänä oli (kausallinen) selittäminen (*Erklärung*).²² Näistä lähtökohdistaan Dilthey tutkimuksissaan korosti renessanssin individualismia Burckhardtin henkeen, tosin erilaisin painotuksin.

Dilthey tarkasteli renessanssia aatehistorian näkökulmasta. Aatteiden tutkiminen historiallisesti tarkoitti hänelle sitä, että lähtökohtana oli tietoisuus yksilöistä. Yksi Diltheyn tärkeimmistä metodisista oivalluksista oli se, että kaikki aatteet ovat aina jonkun ajattelemia ja joissakin olosuhteissa. Siten aatteita voidaan tutkia historiallisesti. Diltheyn myötä aatehistoria sidottiin lähemmin esim. sosiaalhistoriaan. Kunkin aikakauden maailmankatsomus tuli aina nähdä erityisenä ja yksilöllisenä. Dilthey itse keskittyi tarkastelemaan suurimiehiä, siis ajatusten alullepanijoita. Oli siten selvää, että kullakin ajalla esiintyi rinnakkain useita erilaisia yksilöllisiä maailmankatsomuksia. Tietyn yhteiskunnan sisällä oli havaittavissa useita intellektuaalisia suuntauksia.²³ Tässä hän kohti hän erosi selvästi Burckhardtista: Burckhardt uskoi aikakauden kattavaan "henkeen" tai mentaliteettiin, Dilthey sitä vastoin ei.

Burckhardtin *Italian renessanssin sivistystä* käsittelevässä kirja-arvostelussaan (ilm. 1862) Dilthey arvosteli jyrkästi Burckhardtin individualismia. Samoin hän arvosteli Burckhardtin liian eheää renessanssi kuvaa.²⁴ Tuotantonsa renessanssia käsittelevissä osissa Dilthey itse herätti ajatuksen renessanssista filosofiana. Merkittävä avaus tässä suhteen oli tutkimuksensa renessanssin aatemaailmasta, *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* (1891-92, Intuitio ja 1400-1500-luvun ihmisen aatemaailma). Siinä hän kuvasi Italian renessanssin periodina, jolloin keskiajalta periytyvä aatemaailma pirstoutui. Aikaisemmin uskonnollinen ajattelu, kreikkalainen käsitys rationaalisesta maailmanjärjestyksestä ja roomalainen käsitys

loivat aatemaailmalle melko yhtenäisen perustan. Renessanssin aikana, 1400-luvulla tämän kuvan rikkoivat kuitenkin ateismi, skeptismi ja useat antiikista periytyvät filosofiat, kuten epikurolaisuus ja stoalaisuus. Siten Dilthey keskittyi kuvaamaan renessanssin humanisteja suhteessa näihin filosofioihin. Esimerkiksi on kuvaavaa, että Lorenzo Vallassa (1407-57) häntä kiinnosti tämän suhde epikurolaisuuteen. Tämä 1400-luvun puolivälissä vaikuttanut kuuluisa roomalainen humanisti tunnetaan yleensä tutkimuksessa paremmin uskonnollisuudestaan. Klassisen oppineisuuden uranuurtajana Valla hyödynsi filologiaa kykyjään uuden testamentin tutkimiseen ja todisti siten vääräksi ns. Konstantinuksen lahjakirjan (1440), johon paavien maallisen valta perustui. Diltheyn päähuomio oli kuitenkin antiikin filosofioiden ja elämäntutkimusten elpymisessä renessanssin aikakaudella Italiassa. Elpymistä seurasi uusi rikas kirjallisuus: renessanssin kirjailijat kuvasivat ihmisen sielunmaailmaa intohimoineen. Diltheyn mukaan se käänsi huomion yksittäisiin suuruuksiin ja heidän persoonallisuuksiinsa. Samalla korostui aikakauden maallinen elämänilo.²⁵

Diltheyn mukaan renessanssille ei voinut osoittaa yhtenäistä maailmankuvaa, vaan sen keskeinen piirre oli juuri renessanssi-ihmisen yksilöllisyys ja luovuus. Hermeneuttisen filosofian isäksi kutsuttu Dilthey kielsi ns. universaalien teleologisuuden. Tällä hän tarkoitti sitä, että sivistysprosessin päämäärä, telos, ei ole prosessin ulkopuolella, vaan siinä sisään rakennettuna. Tavoitteet eivät ole muuttumattomina olemassa, vaan itse kehitysprosessissa muotoutuvia ja sellaisina muuttuvia. Näkemys asettuu edellä mainittua, Tainenkin edustamaan positivismin tarjoamaa tulkintamallia (päämäärä-väline - rationaalisuutta) vastaan.²⁶

Vaikka Dilthey arvostelikin Burckhardtia liian yhtenäisestä renessanssikuvasta, hän oli kuitenkin edelleen Burckhardtin "perillinen" siinä mielessä, että renessanssi merkitsi hänelle katkosta suhteessa keskiaikaan.²⁷ Diltheyllä on ollut paljon seuraajia renessanssitutkimuksessa etenkin Italiassa 1800-lopussa ja 1900-puolella. Esimerkiksi Leonardo Olschki ja Giovanni Gentile lavensivat renessanssitutkimusta koskemaan tiedemiehiä insinöörejä tekniikkoja yleensä tieteen historiaa ja aatteita.²⁸ Saksassa Diltheyn työtä jatkoi filosofi ja aatehistorioitsija Ernst Cassirer (1874-1945). Kantin ajattelun pohjalta laajentaen hän loi oman näkemyksensä ihmisestä tietoisesti luotuja symboleja käyttävänä oliona ja inhimillisestä kulttuurista erilaisten symbolisten

muotojen, kuten kielen, taiteen, tieteen, myyttien ja historian, muodostamana kokonaisuutena.²⁹

Ottamalla tarkastelun kohteeksi aatteet, tieteen ja maailmankuvan nämä aatehistorioitsijat ja filosofit tavalla tai toisella lavensivat myös käsitystä renessanssista. Ensinnäkin renessanssi merkitsi heille kokonaan omaleimaista aikaa historiassa. Se ei ollut enää yksittäinen vaihe taidehistoriassa. Siksi oli syytä miettiä uudelleen tämän aikakauden rajoja. Pelkkä 1500-luku oli liian kapea aikaväli kuvaamaan kehitystä. Toiseksi yllä mainitut aatehistorioitsijat hyväksyivät Burckhardtin näkemyksen renessanssista katkoksenä keskiaikaan, joskin he tekivät sen eri syistä kuin Burckhardt. Kun kuvaa renessanssista tällä tavoin hajotettiin, rajanveto keskiaikaan hämärtyi ja alettiin nähdä keskiajassa piirteitä, jotka aikaisemmin oli nähty vain renessanssissa. Kritiikillään nämä tulkitsijat ennakoivat suurempaa kiistaa renessanssitutkijoiden ja keskiajan tutkijoiden välillä, jota käytiin pitkin 1900-lukua.³⁰

Uskonnollinen ajattelu: kristillinen vai moraaliton renessanssi
Väitetyn individualismin lisäksi renessanssi on herättänyt intohimoja myös uskonnollisen ajattelun suhteen. Tästäkin temasta esitettiin 1800-luvulla eriäviä tulkintoja. Eräät tutkijat havaitsivat renessanssissa jatkuvuutta jo keskiajalta - toisille renessanssi oli kokonaan uusi aika, jota leimasi irtaantuminen uskonnosta. Tutkijan omasta arvomaailmasta ja aatetaustasta riippuen renessanssi sai siten joko hyvän tai huonon leiman. Esimerkiksi katolisille historioitsijoille irtaantuminen keskiajan uskonnollisuudesta oli paheksuttavaa.³¹

Burckhardtin käsitystä arvosteltiin siitä, että individualismi peitti alleen muut tuon ajan erityispiirteet - kuten uskonpuhdistukset.³² Tutkimuskirjallisuudessa on nykyisin jo kauan sitten luovuttu "burckhardttilaisesta" näkemyksestä, että renessanssi-ihminen oli ahne ateisti.³³ Burckhardt kuitenkin sivuutti teoksessaan 1500-luvulla tapahtuneen uskonnollisen reformaation, joka oli tähdännyt katolisen kirkon uudistumiseen. Burckhardtille renessanssi aikakautena määrittyi niin vahvasti suhteessa keskiaikaan, toisin sanoen katkoksenä keskiaikaan. Hän ei huomionnut sitä,

että katolinen kirkko menetti yksinäisen valta-asemansa, kun sen vastinpariksi ilmaantui protestanttinen usko. Sitä vastoin monelle 1800-luvun lopun historiantutkijalle keskeisin kriteeri, jolla renessanssia määriteltiin, oli pohtimalla sen suhdetta reformaatioon.³⁴

a) Sopuoinnussa kristinuskon kanssa?

1800-luvun lopun historiankirjoituksessa etenkin Dilthey arvosteli Burckhardtia sokeudesta uskonnon suhteen. Dilthey mukaan Burckhardtin individualismi esti tätä kehittelemästä väitteitä, joiden mukaan tuona aikana luotiin kansallinen valtio tai uskonnollinen reformaatio. Tähän liittyi kysymys siitä reformaatiosta suuren luokan tapaus vai pikku yksityiskohta? Dilthey löysi renessanssin ihmisessä modernin uskonnollisuuden alun. Puhuessaan renessanssista muun kuin Italian kohdalla, saksalaiset historioitsijat joutuivat väistämättä ottamaan kantaa myös Reformaation ideaan. Saksassa renessanssi yhdistettiin aluksi humanismiin, ja se voitiin nähdä suppeasti kirjallisena liikkeenä tai reformaatiota edeltäneenä periodina. Mutta kun renessanssia alettiin käyttää laiveammassa merkityksessä viittaamaan maailmankatsomusta siitä tuli ongelma, ja seurauksena oli sekaannuksia renessanssin ja reformaation käsitteiden keskinäisissä suhteissa. Taine esimerkiksi ratkaisi ongelman niin, että sisällytti reformaation laajempaan renessanssi-käsitteeseen: renessanssi kuvasi koko eurooppalaista maailmankatsomusta, kun taas reformaatio-käsitteen hän varasi saksalaiseksi erityispiirteeksi.³⁵

Yksi mahdollisuus oli käyttää molempia käsitteitä, renessanssia ja reformaatiota, oli ymmärtää ne kansallisiksi liikkeiksi. Tällöin renessanssi ja reformaation aikakaudet olivat olemassa samanaikaisesti mutta eri maissa: Italiassa elettiin renessanssia ja samaan aikaan Saksassa oli käynnissä Reformaation aika. Molemmat nähtiin modernin, uuden ajan alkukohtana.³⁶

Dilthey puuttui tähänkin käsitesekaannukseen. Vaikka Dilthey antoi Italian renessanssille erityismerkityksen aatteiden ja tieteiden aikakautena, hän käytti renessanssi-käsitettä myös yleisemmässä merkityksessä, ja hän viittasi sillä Euroopan-laajuiseen hengelliseen ilmiöön, joka oli alkanut keskiajan lopulla. Diltheyn renessanssi-tulkinta oli sidoksissa kristinuskoon ja reformaatioon. Keskeinen

periodisointikriteeri hänelle oli se, mistä moderni Euroopan henkiset juuret alkoivat. Renessanssi ja reformaatio olivat molemmat merkkejä eurooppalaisen ihmisen pyrkimyksestä löytää henkisyys. Ne edustivat paluuta sellaiseen uskonnollisuuteen ja yksilölliseen hurskauteen, joka oli kadonnut myöhäiskeskiajalla, kun kirkon järjestelmä oli korruptoitunut eikä enää kyennyt tyydyttämään kansan henkisiä tarpeita. Diltheyn katsannossa siis kysymys renessanssin ja reformaation periodisoinnista liittyi läheisesti kristinuskon historiaan. Samalla näissä kahdessa oli kyse koko Eurooppaa kattavista ilmiöistä - ei vain kansallisista erityispiirteistä. Lutherin ihailijana Dilthey katsoi, että vasta Lutherista alkuun lähtenyt kehitys teki reformaatiosta erityisesti Saksalaisen ilmiön.³⁷

Kaikkiaan Diltheyn tulkinnassa renessanssi ja reformaatio olivat sidoksissa toisiinsa. Sekä renessanssi että reformaatio etenivät ajallisesti rinnakkain. Molemmat olivat merkkejä Eurooppalaisen hengen taistelusta kohti vapautta, ja kumpikin aikakausi edustivat jyrkkää katkosta keskiaikaan. Molemmat loivat perustaa 1800-luvun ihmisen aatemaailmalle (intellektuaaliselle vapaudelle). Diltheylle tärkeintä ei ollut erottaa näitä ilmiöitä erillisiksi aikakausikseen, vaan osoittaa, että molemmat tavoillaan olivat sopusoinnussa kristinuskon kanssa ja edistivät modernin uskonnollisen ajattelun vapautumista keskiajan kahleista.³⁸

b) Paganallinen ja moraaliton renessanssi

Edellisestä näkemyksestä poikkesivat täysin ne tutkijat, joille renessanssin historiallisen esimerkin moraalittomuudesta ja pakanallisuudesta. Vasta yhdistyneessä Italiassa, kenties useammin kuin muualla Euroopassa, historiankirjoittajien lähtökohtana oli tarve selittää elettyä nykytilannetta ja viitoittaa tulevaisuutta historiallista tietoa apuna käyttäen. Paolo Villari on tästä hyvä esimerkki. Villari oli yksi 1800-lopun huomattavimpia italialaisia historioitsijoita, mutta myös poliitikko, lehtimies ja moralisti. Hänen käsityksensä historiasta oli hyvin moralisoiva ja pragmaattinen. Siten antoi renessanssille moraalisen merkityksen. Renessanssi merkitsi hänelle suurmiesten ja poliitikkojen historiaa. Ei ollut sattumaa, että Villari valitsi tutkimuskohteekseen dominikaanimunkki Girolamo Savonarolan (1452-1498). Savonarola oli äärihahmo, ääriajattelija, joka todella uskoi, että Firenze oli tuomion oma, ja moralistihistorioitsija Villarin oli helppo valita tällainen hahmo oman

aatemaailmansa tueksi. Savonarola laittoi saarnoillaan silloisen Firenzen kaupunkivaltion sekaisin. Savonarola oli syyttänyt aikalaisia moraalittomiksi juuri siksi, että klassisen antiikin ihailu oli saanut niin suuren vallan humanistioppineiden keskuudessa. Savonarola pyrki palauttamaan Firenzeen kristillisen vallan ja pyrki siksi kitkemään kaupungista tapojen rappion. Hän vastusti kaikkea materialistista, antiikin kirjallisuutta, runoutta, karnevaaleja, värikkäitä vaatteita ym. Samoista syistä Villaria tutki toista renessanssin merkkihahmoa, Machiavellia.³⁹

Renessanssilla oli kaksinainen viehätys. Yhtäältä Villari ajoitti sinne Italian kulttuurin synnyn, hän korosti Italian historiallista yhteyttä ja erotti toisistaan latinalaisen ja germaanisen kulttuurin. Toisaalta renessanssi edusti hänelle moraalista rappiota, aikakautta, jolloin Italia oli poliittisesti ja sosiaalisesti korruptoitunut, ja tämä korruptio vei kansan tuhoon. Ranskan Kaarle VIII:n invaasio Italiaan 1494 edusti lopun alkua, ja ulkomainen invaasio merkitsi kansallisen kulttuurin menettämistä. Siten Villari kysyi, kuinka Italiasta saattoi tulla niin korruptoitunut kaiken sen intellektuaalisen ja taiteiden kukoistuksen jälkeen? Kuten Burckhardt, Villari selitti sen johtuvaksi liiallisesta yksilökeskeisyydestä. Mutta Burckhardtia enemmän Villari korosti moraalista rappiota. Kaikessa pakanallisuudessaan renessanssin Italia merkitsi Villarille välivaihetta, koska moraalittomilta renessanssi-ihmisiltä puuttui kansallinen henki ja tunne kansallisesta yhtenäisyydestä. Renessanssin italialaisilla ei ollut valtiota, ei liioin uskontoa, joka johdattaisi heitä. Ruhtinailta ja palkkasotilailta puuttui halu yhtenäisyyteen.⁴⁰

Tässä suhteen Villari seurasi kirjallisuushistorioitsija Francesco De Sanctisin jalanjäljissä. Italian kansannousun (*Risorgimento*) historioitsijoille renessanssi merkitsi taantumaa. Italian itsenäisyyttä korostavat historioitsijat olivat siksi jyrkästi eri mieltä Burckhardtin kanssa Italian renessanssin merkityksestä aikakautena. Burckhardtin keskeisenä perusteluna Italian renessanssin kukoistukselle oli ollut ajan henki. De Sanctis ja Villarin mukaan renessanssilla ei kuitenkaan ollut aikakautena mitään tarjottavaa Italian poliittisen itsenäisyyden näkökulmasta tarkasteltuna.⁴¹

Missä on renessanssin mieli?

Eurooppalaisen taidehistorian periodisointikriteerejä käsittelevässä artikkelissaan Ernst Gombrich puuttui renessanssin aikakauteen ja antoi ymmärtää, että taiteiden periodisointi oli pitkälti mielivaltaista puuhaa. Näin siksi, että aikakausien kriteereinä käytetty vuosisatoja, (esim. *Quattrocento*⁴²) vuosikymmeniä tai muuta lukumystiikkaa, joskus taas valtiollis-poliittisia tapahtumia. Taidehistoriassa periodisoinnin avuksi on otettu myös teknisiä innovaatioita, suuria mestareita ja heidän koulukuntiaan. Aikakausi ei kuitenkaan synny pelkästään näiden yksittäisten piirteiden huomioimisesta toisistaan erillään. Gombrich huomauttikin, että eurooppalaisen taiteen historiaa voidaan luonnehtia ennen kaikkea taiteilijan vapauden ja valtarakenteiden välisen jännitteen kautta. Tämän jännitteen tuloksena syntyy taiteen piirissä liikkeitä, joiden kautta historioitsija voi luonnehtia tiettyä aikakautta. Gombrichin tulkinnan mukaan siten "renessanssin" erotti omaksi aikakaudekseen liike jolla oli oma tyylinsä kirjallisuudessa, puhetaidossa ja taiteessa.⁴³ Kyse on siitä mitä halutaan nähdä: esimerkiksi tieteenhistorioitsijat ovat aikakausia luonnehtiessaan usein sivuuttaneet renessanssin merkityksettömänä välivaiheena. Sen sijaan on puhuttu esimerkiksi "kopernikaanisesta vallankumouksesta". Siinä on jo todettu se, mikä länsimaisen tieteen historiassa on arvokasta ja merkittävää: suurmiesten, nerojen saavutukset sekä ja mullistavat keksinnöt.⁴⁴

Tämän päivän tutkimuksellisessa keskustelussa on entistä vaikeampaa puhua renessanssista Burckhardtin sille antamassa merkityksessä ja osoittaa sille jokin kantava ajatus. Minkä uudelleensyntymistä renessanssi merkitsi? Yhtä vaikeaa kuin on määrittellä renessanssia, on löytää sille korvaava ilmaisu - ainakaan jos ei haluta palata perinteiseen tapaan nimetä aikakausi esimerkiksi vuosisadan mukaan. Ongelma on löytää sellainen (neutraali) ilmaisu, joka pyrkisi huomioimaan ilmiön ja ajan niiden omilla ehdoillaan, joka ei tekisi väkivaltaa menneisyyden moninaisuudelle ja joka ei siksi vain tyytyisi tunnistamaan määrittelyn kohteen vain suhteessa johonkin päättyneeksi väitettyyn (keskiaika) tai johonkin tulevaan (reformatio, barokki).

Uudemmissa renessanssia koskevissa tulkinnoissa onkin luovuttu ajatuksesta, että renessanssilla olisi jokin yhtenäinen "mieli". Lähtökohtana on ollut purkaa

renessanssiin usein liitettyä ajatusta, jonka mukaan kyse oli länsimaisen sivistyksen nousukaudesta ja modernin ihmisen alusta. Peter Burke ei ole ainoa, joka on puhunut renessanssin "hajottamisesta" (*decentring*) ja tämän eheän kuvan rikkomisesta: renessanssista on tullut osa länsimaisen kulttuurin kehittymisen Suurta Kertomusta, ja tämä kertomus on usein esitetty ikään kuin eurooppalaisuus olisi jotakin ylivertaista. Nykypäivän historioitsijan näkökulmasta on kuitenkin selvää, ettei renessanssin - merkityksessä antiikin elpyminen - kaltainen kulttuurinen ilmiö olisi ollut mahdollista uuden ajan alussa ilman vastaavaa tai sitä tukevaa kehitystä Bysantissa Arabian niemimaalla ja muualla maailmassa. Toinen nykyisessä tutkimuksellisessa keskustelussa esiin noussut kritiikin kohta on ollut renessanssiin ja sen eri osa-alueisiin kautta aikojen liitetty laatuileima: ei ole mahdollista leimata renessanssin taidetta kehittyneemmäksi, modernimmaksi kuin minkään muun ajankohdan taidetta. Postmoderni kriittinen lukija tarkasteleekin epäuskoisena Burckhardtin 1800-luvulla luomaa ehyttä kertomusta renessanssista.⁴⁵

Historiantutkimuksessa tapahtunut kielellinen, 'lingvistinen käänne' on tässä voinut toimia kritiikin välineenä. On vain luontevaa havaita käsitteen takaa tekijä ja todeta, että näin syntynyt kertomus renessanssista kertoo tekijästään ja tutkijan näkökulmasta.

Koska historiantutkijan työ on kielellinen prosessi, menneisyyden ihmisen ajattelun tulkintaa ja tulkinnan esittämistä, on myös pohdittava, pitäisikö tulkita uudelleen yhtäältä renessanssin ihmisen ajattelusta ja toiminnasta kertovia lähteitä myös Burckhardtin renessanssikuvaa koskevia ajatuksia. Käsitteenä renessanssi on aina sidoksissa aikansa arvoihin ja tutkija aatemaailmaan: renessanssin mieli on muuttuvainen aivan kuin tutkijansa tarkoitusperätkin!

Ratkaisevaa renessanssi-idean tutkimuksessa on ollut sen eri tasojen suhteessa, siinä kuinka saada nämä tasot mielekkäästi esiin. Koska jatkuvasti liikkeessä olevaa, renessanssikuvaa on mahdotonta määrittää lopullisesti, keskittyminen johonkin sen osa-alueeseen, kuten filosofiaan, on ollut varteenotettava vaihtoehto. Tosin on niitäkin, jotka turhautuneina sen monimerkityksekkyyteen ovat halunneet luopua renessanssin käsitteestä kokonaan. Renessanssin myytti, siihen sisällytetyt tietyt teemat ja ideat nousevat renessanssin käsitteessä tavan takaa esiin. Renessanssi ei ole

saumaton kertomus yhdestä aikakaudesta, vaan siihen sisältyy monta pienempää kertomusta, jotka samalla kertovat määrittelijöistään ja historiankirjoituksen moninaisista vaiheista. Renessanssia koskevaa 1800- ja 1900-lukujen tutkimusta tarkastelemalla historiantutkimuksen voisi kuvitella taipuvan helposti relativismiin. Myytti renessanssista on romuttumassa, mutta tilalle on tuotu uusia tulkintamahdollisuuksia "totuuksien" rinnalle. Näin luodaan pohjaa kriittiselle keskustelulle ja suhteellisuudentajulle, joita kumpaakin tarvitaan menneisyyden moniulotteisuuden valottamiseksi.

Kirjoittaja on filosofian maisteri ja tutkija kulttuurihistorian oppiaineessa, Turun yliopistossa. Hän tekee väitöskirjaansa humanisti Angelo Polizianosta (1454-1494) ja oppineen muuttuvista rooleista renessanssin Italiassa.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Burckhardt, Jacob: *Italian renessanssin sivistys*. Suomentanut A. A. Koskenjaakko. 2. painos. WSOY, Porvoo Helsinki Juva 1999.

Costa, Gustavo: La concezione del Rinascimento in Hegel, Burckhardt e De Sanctis. - *Italica* Vol. 41 No 4 (Dec., 1964), pp. 403-414.

Dilthey, Wilhelm: *Hermeneutics and the study of history*. Edited, with an introduction, by Rudolf A. Makkreel and Frithjof Rodi. Princeton University Press, Princeton, N.J 1996 [WWW, Elektroninen aineisto, Turun yliopisto].

Ferguson, Wallace Klippert: *The Renaissance in historical thought: five centuries of interpretation*. AMS, Boston, New York 1981 (1948).

Gianturco, Elio: The Italian Renaissance in the Estimates of Emile Gebhart and Dilthey. - *Comparative Literature* Vol. 4 No 3 (1952), pp. 268-276.

Gombrich, Ernst: Criteria of Periodization in the History of European Art. III: A Comment on H. W. Janson's Article. - *New Literary History* Vol. 1 No 2: A Symposium on Periods, (Winter, 1970), pp. 113-125.

Kristeller, Paul Oskar & Randall, John Herman Jr.: The Philosophies of the Renaissance. - *Journal of History of Ideas* Vol. 2 No 4 (1941), pp. 449-496.

Marwick, Arthur: *The Nature of History*. The Macmillan Press, London, 1981 (1970).

Mikkeli, Heikki: Mentaliteettien historiaa: oliko 1500-luvun ihminen ahne ateisti? - *Historiallinen Aikakauskirja* Vol. 82 (1984), pp. 127-139.

Ollila, Anne: Maallistuva aika: aikakäsitys 1800-luvun lopussa. - *Hetkiä historiassa*. Toimittanut Henri Terho. Cultural History - Kulttuurihistoria 2, Turku 2002, pp. 181-198.

Shapin, Steven: *The Scientific Revolution*. University of Chicago Press, Chicago 1996.

Taine, Hippolyte: *Taiteen filosofia*. Suomentanut L. Onerva. Suomennoksen tarkastanut J. V. Lehtonen. Otava, Helsinki 1915.

Virtanen, Keijo: Kulttuurihistoria - tie kokonaisvaltaiseen historiaan. Turun yliopisto, Turku 1987.

Viitteet

¹ Marwick 1981, erit. 177-178.

² Ollila 2002, passim.

³ Esim. Ollila 2002.

⁴ Ks. Gianturco 1952.

⁵ Esim. Ollila 2002.

⁶ Ks. luku Vanhan ajan herääminen, jossa Burckhardt tähdensi, että yksistään taiteiden kehitys ei ollut aikakauden ”uudestisyntymisen” syy, vaan edellytyksenä sille oli nimenomaan Italian erityislaatuinen poliittinen tilanne verrattuna muihin länsimaihin: ”ei yksistään vanha aika lumonnut länsimaita, vaan myös silloisen Italian kansanhenki, johon renessanssi kiinteästi liittyi”. (Burckhardt 1956, 124)

⁷ Ferguson 1981, erit. luku VII.

⁸ Ferguson 1981, 59-67.

⁹ Ferguson 1981, esim. 143-144.

¹⁰ Burckhardt 1956, 60.

¹¹ Burckhardtin individualismia analysoi esim. Garner 1990, 49-53.

¹² Burckhardt, IRS, 60.

¹³ Burckhardt-kritiikistä 1800-luvun lopulla, esim. sosiologi Emile Gebhartin ajattelusta (1839-1908), ks. Gianturco 1952.

¹⁴ Gianturco 1952, 272; Ferguson 1981, 213. *Maailmanhistorian näköaloja* – teoksessa Burckhardt sanoutui irti Hegelin filosofiasta. Burckhardtin ja Hegelin renessanssitulkintoja vertailee artikkelissaan Gustavo Costa 1964.

¹⁵ Ferguson 1981, 245-249.

¹⁶ Taine 1915, ks. luku I ”Taideteoksen olemuksesta”.

¹⁷ Taine 1915, 10.

¹⁸ Virtanen 1987, 40-41.

¹⁹ Tämä tuli esiin teoksen toisessa osassa ”Renessanssin maalaustaide Italiassa”, ja erityisesti sen luvussa 2 hän esittää rodun taiteen ymmärtämisen perusedellytykseksi. (Taine 1915, 102-), kun taas toissijaisiin edellytyksiin renessanssin taiteen kehittymiseksi hän luki henkisen viljelyksen, tieteen kehityksen ja olosuhteet, jotka olivat johtaneet taiteessa ihmisruumiin kuvaukseen.

²⁰ Taine 1915, 103.

²¹ Taine 1915, osassa II, passim, erit. 102-103, 105, 125.

²² Dilthey, *Hermeneutics and the study of history* 1996.

²³ Esim. Dilthey 1996.

²⁴ Gianturco 1952, 268.

²⁵ Ferguson 1981 (1948), 217-218; Gianturcon artikkeli. erit. Ferguson s.217-218: renessanssitutkimuksensa *Intuition and Analysis of Men in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*

²⁶ Dilthey, Wilhelm: *Hermeneutics and the study of history* 1996

²⁷ Gianturco 1952, 269-270.

²⁸ Kristeller & Randall 1941; myös Ferguson 1981, 222.

²⁹ Cassirerin renessanssitulkinnasta ks. Kristeller & Randall 1941, 450, 455-457; Ferguson 1981 (1948), 218-220.

³⁰ Gianturco 1952, 270.

-
- ³¹ Keskiajan tutkijoiden kapinasta esim. Costa 1964, 403-404; myös Ferguson 1981, 224, 339.
- ³² Renessanssista ateistisena ja kristinuskon vastaisena ks. Ferguson 1981, 93, 158, 207-208, 265.
- ³³ Mikkeli 1984.
- ³⁴ Renessanssista määriteltynä ennen kaikkea suhteessa reformaation, ks. Ferguson 1981, 171, 177, 263-4, 270, 272, 284-86.
- ³⁵ Ferguson 1981, 284.
- ³⁶ Ibid.
- ³⁷ Ferguson 1981, 285-286.
- ³⁸ Ferguson 1981, 286.
- ³⁹ Ferguson 1981, 208-209: Villarin teos *Niccolò Machiavelli e i suoi tempi* käsitti kaksi osaa ja julkaistiin 1877-1882.
- ⁴⁰ Ferguson 1981, 210-211.
- ⁴¹ Gianturco 1952, 271.
- ⁴² Termin *Quattrocento* teki tunnetuksi Philippe Monnier samannimisellä teoksellaan (julk. 1900). Quattrocento, viittaa erityisesti Italian 1400-luvun kehitykseen, enemmän humanistien intellektuaaliseen aatevirtaukseen kuin kuvataiteiden kehitykseen. Ferguson 1981, 142, 209, 229, 244.
- ⁴³ Gombrich 1970, 123-125.
- ⁴⁴ Tällaisia luokitteluja kritisoi Shapin 1996.
- ⁴⁵ Burke 2002, 136. Burke ei tietysti ainoastaan edusta uudempaa historiaa, vaan vastaavia näkemyksiä renessanssista esittäneet eri lähtökohdistaan esim. Robert Darnton, Carlo Ginzburg - Huolimatta siitä, kysyttäessä, kuka tai keitä historioitsijoita he itse pitivät esikuvinaan, he antavat kiitosta Jacob Burckhardtille, ks. teos *The New History*.